

Mustafa Kemal Paşa-Emir Faysal Anlaşması ve Milli Mücadele Döneminde Suriye ve Irak

Hadiye YILMAZ

Dr., Marmara Üniversitesi, Tarih Bölümü.

E-mail: hadiye.yilmaz@gmail.com

ÖZ

YILMAZ, Hadiye, **Mustafa Kemal Paşa-Emir Faysal Anlaşması ve Milli Mücadele Döneminde Suriye ve Irak**, CTAD, Yıl 10, Sayı 20, (Güz 2014), s. 289-306.

27 Haziran 1916'da Mekke Emiri Şerif Hüseyin İngiltere'yle yaptığı anlaşmaya dayanarak Osmanlı'ya karşı ayaklanmış ve Arabistan krallığını ilan etmiş, oğlu Emir Faysal ise I. Dünya Savaşı'ndan sonra İngiliz ve Fransızlar tarafından işgal edilen Suriye ve Irak'a girmiştir. İngiliz arşivinde, Mustafa Kemal Paşa ve Emir Faysal arasında, Faysal'ın Suriye'ye girişinden sadece sekiz ay sonra -16 Haziran 1919'da- düzenlenmiş görünen bir anlaşma metni bulunmaktadır.

Bu anlaşma metninin sahte olduğunu savunan görüşlerin yanı sıra anlaşmanın gerçek olduğunu ve taraflarca imzalandığını savunan görüşler de bulunmaktadır. Oysa bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından söz konusu anlaşmanın kendisine ulaştığı, ancak imzalanmadan geri gönderildiği ifade edilmiştir. Öte yandan Mustafa Kemal Paşa, Suriye ve Irak'ta Milli Mücadele döneminde Batılı devletlere karşı baş gösteren isyan hareketlerini desteklediklerini söylerken, İngilizlerin himayesinde önce Suriye sonra da Irak kralı olmuş Emir Faysal'a karşı ihtiyatkâr bir tutum içinde bulduklarını belirtmiştir. Bu makalede, anlaşmanın imzalanmayarak taslak olarak kalmış ve taslak metnin hangi çevrelerce ne maksatla hazırlanmış olabileceğine dair değerlendirmemiz temellendirilmeye çalışılmıştır.

Anahat Kelimeler: Kral Faysal, Irak, Suriye, Arap isyanı, Arap milliyetçiliği.

ABSTARCT

YILMAZ, Hadiye, **Mustafa Kemal Pasha-King Faisal Agreement, the Situation of Syria and Iraq in the course of The Turkish National Struggle**, CTAD, Year 10, Issue 20, (Fall 2014), p. 289-306.

On 27 June 1916, Şerif Hüseyin, Emir of Mecca rebelled against the Ottomans relying on the treaty signed with Britain and declared the Kingdom of Saudi Arabia. However, his son Emir Faysal entered Syria and Iraq which were occupied by the British and French troops following the World War I.

Among the British archival sources, a contract could be found signed by Mustafa Kemal Pasha and Emir Faysal, on 16 June 1919, only eight months after Faysal's entrance to Syria. There are some criticisms on the possible fabrication of that contract. Mustafa Kemal Pasha states that even though he himself received the referred contract he sent it back without any approval or signature. Furthermore Mustafa Kemal Pasha expresses that in the course of the national struggle the Ankara government kept a vigilant eye on Emir Faysal, the king of Syria as well as Iraq under the auspices of Britain while supporting the upheavals against western countries in those lands. Thus, this paper aims to analyze why the contract remained unsigned.

Keywords: King Faisal, Syria, Iraq, Arab revolt, Arab nationalism.

Giriş

İngiliz Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nde (Foreign Office) 16 Haziran 1919'da Kerek Mutasarrıfı Esat Bey'in¹ himayesinde Mustafa Kemal Paşa ile Emir Faysal arasında düzenlenmiş bir anlaşma metni bulunmaktadır.² 11 maddeden oluşan anlaşmanın İngiliz Dışişleri Arşivi'nde Fransızca metni bulunmakta ancak orijinal metnin hangi dilde yazıldığı bilinmemektedir.³ Bu konuda yapılmış olan çalışmalarda, söz konusu anlaşmanın gerçekliği hakkında

¹ Kerek, Suriye vilayetine bağlı, 1908 yılı itibariyle 6 kaza, 35 nahiyesi bulunan bir sancak. Bkz. Remzi Kılıç, "Irak ve Suriye'nin Tarihi Coğrafyası ve XIX. Yüzyıl Sonu İtibariyle İdarî Konumu", *Türk Kültürü*, Sayı 441, Ocak 2000, s. 20. Esat Bey'in Kerek Mutasarrıflığına tayini hakkında bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Fon:İ.DUİT (İradeler Tasnifi), No: 42/60, 10/Ş /1335 (Hicri).

² Söz konusu anlaşma metninin ilk olarak 25-27 Nisan 1985'te Amman'da düzenlenen III. Uluslararası Türk-Arap İlişkileri Kongresi'nde Prof. Dr. Abdülkerim Rafik tarafından tebliğ olarak sunulduğunu belirten Mim Kemal Öke, söz konusu tebliğe dayanarak anlaşmanın gerçek olduğunu ve imzalandığını savunmaktadır. Bkz. F.O. (Foreign Office) 371/4233/123318, Doküman No: 1486/M/1100'den naklen Mim Kemal Öke, *Türk-Arap Uzlaşması İçin Boşta Giden Teşebbüsler*, Ankara, 1988, s. 19-20. Rafik'ın tebliği, Sabahattin Samur'un çevirisiyle 1994 yılında *Türk Dünyası Araştırmaları* dergisinde yayımlanmıştır. Ne var ki, Rafik'ın bu çalışmasında anlaşmanın "gerçekleşmiş olduğuna dair" herhangi bir kesin ifade bulunmadığı gibi "Mustafa Kemal ve Faysal arasında bu ve benzeri anlaşmalar, eğer doğruysa," ifadesine yer verilerek yazarın şüphesi açıkça ortaya konulmuştur. Bkz. Abdülkerim Rafik, "Türkiye-Suriye İlişkileri, 1918-1926", Çev. Sabahattin Samur, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 88, Şubat 1994, s. 36. Öte yandan Mim Kemal Öke'nin iddiasının aksine söz konusu anlaşma ilk kez Abdülkerim Rafik tarafından ortaya çıkarılmamıştır. Sina Akşin, Abdülkerim Rafik'tan önce, II. Uluslararası Türk-Arap İlişkileri Kongresi'nde sunduğu "Turkish-Syrian Relations in the Time of Faisal (1918-20)" başlıklı tebliğinde anlaşma metnine uzun bir yer ayırmıştır. Tebliğ, Ankara Üniversitesi tarafından 1986'da *Turkish Yearbook of International Relations*'ta yayımlanmıştır.

³ Bu metnin "suret" olduğunu belirten Sonyel, gizli anlaşmanın 18 Ağustos'ta Paris'te bulunan Bogos Nubar Paşa tarafından İngiltere'ye verildiğini ifade etmektedir. Asıl metnin Dahiliye Nezareti'ne Erzurum valisi tarafından gönderilmiş olduğu iddiasını taşıyan 3 Ağustos tarihli bir İngiliz raporuna göre anlaşmanın aslı, Küçük Cemal Paşa tarafından Padişah'a takdim edilmiş, bir sureti de Doktor Topciyan adlı bir Ermeni tarafından Fransızlar için 150 TL. ye satın alınmıştır. Bkz. Salâhi R. Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstibbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*,

kuşuklar dile getirilmiş ve belgenin Ermeni Birliği Başkanı Bogos Nubar Paşa tarafından tertip edildiği eğilimi ortaya çıkmıştır.⁴ Taraflardan biri olan Mustafa Kemal Paşa ise bu anlaşmayla ilgili olarak Meclis'in 9 Mayıs 1920 tarihli gizli celse oturumunda ve 1 Ocak 1921'de Sovyet Misyonu Sekreteri Uprmal Angarski ile yaptığı görüşmede bilgi vermiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın verdiği bilgiler ışığında böyle bir anlaşmanın imzalanmamış olduğu görülmektedir. Anlaşmanın yapıldığı iddia edilen dönemde Mustafa Kemal Paşa'nın Suriye ve Irak'la ilgili olarak Emir Faysal'ın takip ettiği siyasete karşı aldığı tutum da böyle bir anlaşmanın yapılabilmesi için gerekli koşulların ve ortamın bulunmadığına işaret etmektedir. Öte yandan anlaşmanın yapılmış olduğu iddia edilen 16 Haziran 1919 tarihi itibarıyla Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Mücadele'nin önderi konumunda olmayıp, mücadelenin yapılandırılması sürecinin henüz çok başında olması hasebiyle de söz konusu anlaşmanın “gerçek olmadığı” fikri güçlenmektedir. Bu çalışmada, söz konusu dönemde Suriye ve Irak'taki gelişmelere de değinilerek anlaşmanın “tarafarca imzalanmamış” olduğu fikrini güçlendiren bilgi, belge ve görüşler ortaya konularak, kimler tarafından ve hangi amaçla böyle bir “anlaşma metni imalatına” tevessül edilmiş olabileceğine dair kanaatlerimizi sunacağız.

20. Yüzyılın Başında Irak ve Suriye'nin Genel Görünümü ve Osmanlı Arap İlişkileri

Ortadoğu'nun Suriye ve Mısır'a kadar olan önemli bir bölümü, henüz Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı hâkimiyetine girmişti (1516-1517).⁵ Dünyanın en eski uygarlıklarının merkezlerinin bulunduğu, üç kıtanın kesiştiği ve önemli deniz yolları üzerinde bulunan Ortadoğu, zengin doğal kaynakları nedeniyle 18. yüzyıldan itibaren Avrupalı devletlerin ilgisini çekmeye başlamıştı. Batılı devletlerin Ortadoğu'ya ilgilerinin yöneldiği bu dönemde Araplar arasında da ilk isyanlar ortaya çıkmış, Arapların Osmanlılara karşı ilk isyan hareketini Vahabiler başlatmıştı. 17. yüzyılın sonunda Necid Emiri Suud önderliğinde Vahabiler Taif,

TTK, Ankara 1995, s. 20. Sonyel, anlaşmanın “Traite secret entre les Gouvernements Turc et Arabe signe par Emir Fayçal et Moustafa le 16 Juin 1919 a alep exange a Kerek par l'entremise du Prefet (Motessarif Essad Bey) şeklindeki Fransızca başlığını da aktararak F.O. 371/4233/119392 numaralı belgeyi kaynak göstermektedir. Abdülkerim Rafik da İngiliz belgelerine dayanarak Sonyel ile aynı bilgileri aktarmaktadır. Bkz. Rafik, a.g.m., s. 36. Metin Hülagü, belgenin Fransızca nüshası için F.O. 371/4233/119322 numaralı belgeyi gösterirken belgenin İngilizce örneği için F.O. 371/4233/119322 numarasını kaynak vermektedir. Ayrıca bu çalışmada, anlaşmanın 9 maddesi bulunduğu ifade edilmektedir. Bkz. Metin Hülagü, “Millî Mücadele Döneminde Türkiye-İslam Ülkeleri Münasebetleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 45, Kasım 1999, s. 910.

⁴ Örneğin Salahi Sonyel, *age.*, s. 19; Qassam Kh. Al-Jumaily, İzzettin Öztoprak, *Irak ve Kemalizm Hareketi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999, s. 38.

⁵ 1908 yılı itibarıyla Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'ye göre Irak ve Suriye toprakları Basra, Bağdat, Musul, Halep, Suriye (Şam) ve Beyrut vilayetlerini kapsamaktaydı ve toplam nüfusu 3.349.054'tü. Bkz. Remzi Kılıç, “Irak ve Suriye'nin Tarihî Coğrafyası ve XIX. Yüzyıl Sonu İtibarıyla İdarî Konumu”, *Türk Kültürü*, Sayı 441, Ocak 2000, s. 19-20.

Mekke ve Medine'yi işgal ederek Anadolu'ya yönelmişler ancak Osmanlı orduları tarafından isyan bastırılmıştı.⁶

Batılı devletlerin Ortadoğu'ya yönelik olarak izledikleri siyaset, 93 Harbi'ne kadar "denge" esaslı iken, Osmanlı'nın zayıflamaya başlamasıyla birlikte, bilhassa 1877-1878'den sonra "Osmanlı topraklarından en fazla payı koparma" yarışına dönüşmüştü.⁷ Avrupalı devletlerin Ortadoğu'ya yöneldikleri bu yüzyılın petrol çağının da başlangıcı olması şüphesiz bir tesadüf değildir.⁸ Bundan sonra başta İngiltere, değişen Ortadoğu siyasetine paralel olarak Ortadoğu geçitlerine ve denizlerine sahip olmak için teşkilatlanmış, İngiltere Anavatan filosu, Akdeniz filosu ve Uzakdoğu filosu olmak üzere üç filo oluşturmuştur. Çünkü bölgenin hâkimiyet altına alınması yalnızca buradaki doğal kaynaklar ve insan gücüne hâkim olmak için değil aynı zamanda İngiliz ticaretinin güvence altına alınması bakımından da önem taşımaktaydı.⁹ İngiltere, bölgede 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı'ya karşı teşkilatlanmış gizli Arap cemiyetlerini desteklemiş, yüklediği "Arapların koruyucusu misyonu" aracılığıyla kendine alan açmaya çalışmış, bu siyaset gereğince çeşitli nedenlerle bölgedeki devletlerin iç işlerine karışmaya başlamıştır. Bu müdahale ilk olarak Arap-Vahabi çatışmasını engellemek gibi bahanelerle tezahür etmiştir. İngiltere, dağıttığı altın ve paraların yanı sıra 1909'da Osmanlı Devleti'nin Irak, Suriye ve Mısır'da Türkçe eğitimi zorunlu tutması gibi fırsatları da değerlendirerek Arapları Osmanlılara karşı kıskırtmıştır.¹⁰

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Almanya'nın rekabet alanından çekilmesiyle bu kez Fransa petrol mücadelesi sahnesinde daha etkin bir yer almış ve bu tarihten sonra Ortadoğu petroleri konusunda İngiliz-Fransız çatışması yaşanmıştır. 16 Mayıs 1916'da İngiliz Sir Mark Sykes ile Fransız diplomat Georges Picot arasında yapılan anlaşma ile Anadolu'nun güneyinde,

⁶ Ekrem Memiş, Nuri Köstüklü, "En Eski Dönemlerden Günümüze Ortadoğu-Anadolu İlişkileri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 89, Nisan 1994, s. 124.

⁷ Ali Asmaz, "ABD, İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya ve Rusya'nın Ortadoğu Politikaları ve Bu Politikalar İçinde Türkiye'nin Yeri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 47, Aralık 2000, s. 85.

⁸ 1859'da Pensilvania'da ilk petrol kuyusunun açılmasından sonra, dünya ekonomisi giderek petrole bağımlı hale gelmiş ve bu tarihten sonraki mücadelelerin ekonomik temelini "en fazla petrole sahip olma" düşüncesi oluşturmuştur. Ortadoğu, bilinen petrol rezervlerinin yüzde 65,7'sine sahip olması ve geri kalan kısımlardaki yatakların tükenmek üzere bulunması nedeniyle, özellikle sanayileşmiş Avrupalı devletlerin birincil hedefi durumuna gelmiştir. Bkz. Seyfi Say, "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Ortadoğu'da Petrol Mücadelesi", *İlim ve Sanat*, Sayı 46-47, 1997, s. 89-90.

⁹ Bizzat Arap liderleri İngiltere'nin Ortadoğu siyasetini şöyle açıklamaktadır: "İngiliz politikasının temeli, imparatorluğun beyni olan Londra ile imparatorluğun kalbi olan Hindistan arasındaki emperyal bağlantının güvenliğine bağlıdır. Bu zincirin kopması halinde imparatorluğun büyüklüğü yok olacağı için, çok dahiyane bir şekilde zincirin her halkasına yerleşmişler, politik anlaşmalar ile Umman denizi kıyısındaki emirliklerle sağlam ilişkiler kurmuşlardır". Bkz. Mustafa Bıyıklı, *Batı İşgalleri Karşısında Türkiye'nin Ortadoğu Politikaları –Atatürk Dönemi-*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2006, s. 74.

¹⁰ Yaşar Canatan, "Türk-Arap Münasebetlerinin Bozulmasında Batı Devletlerinin Etkileri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 109, Ağustos 1997, s. 73-80.

petrol yatakları açısından oldukça zengin olan bölge paylaşılmış,¹¹ bu paylaşımına göre İngiltere Musul hariç Irak'ı alarak Arabistan'ın büyük bir bölümüne sahip olmuştur. Fransa ise Suriye ile birlikte Arabistan'ın Necd sınırının kuzeyinde kalan bölge ile Musul'u almıştır.¹² 27 Haziran 1916'da Osmanlı'nın Mekke Emiri Şerif Hüseyin ayaklanarak Arabistan krallığını ilan etmiş, ancak İngiltere kıvrak bir siyasi manevrayla hem Şerif Hüseyin hem de İbn-i Suud'un hâkimiyetini tanıyarak, iki lider arasında yeni bir mücadelenin başlamasına yol açmıştır. Nihayet Hüseyin'i unvanını değiştirip yalnızca "Hicaz Kralı" olarak kabul edip tanımışlardır.¹³

Görüldüğü gibi 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başından itibaren petrolün keşfedilmesiyle birlikte Avrupalı devletler Ortadoğu bölgesine yönelmiş ve bölgenin toptan ele geçirilmesi savaşı başlamıştır. Milliyetçilik dalgasının etkisi altına girmiş olan Araplar, otontesi ve gücü zayıflamış Osmanlı'ya karşı kıskırtmakta ve kendi taraflarına çekmekte zorlanmayan Batılı devletlerin¹⁴ –bilhassa İngiltere'nin- bölgeye yönelişi, bizzat petrol rezervlerinin bu bölgede bulunmasından kaynaklanmakla birlikte, söz konusu rezervlere giden yolların da emniyet altına alınmak istenmesi, bütün bölgeyi Batılı devletler için önemli bir rekabet sahası durumuna getirmiştir.

Bu dönemde Avrupalı devletlerin söz konusu emellerine ulaşmalarının önündeki başlıca engel şüphesiz Osmanlı Devleti'ydі. Öte yandan I. Dünya Savaşı'ndan Osmanlı Devleti'nin yenik çıkmasıyla söz konusu topraklar bir anlamda "sahipsiz" kalmıştı. Ne var ki, 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nden sonra yaşanan işgaller, yalnız Misak-ı Millî sınırları içinde değil Arap çoğunluğun yaşadığı memleketlerde de Batılı devletlere karşı bağımsızlık ve ihtilal hareketlerinin filizlenmesine yol açmıştı. Anadolu'da işgal kuvvetlerine karşı kurtuluş mücadelesi verilen yıllarda Kuzey Afrika, Hindistan ve Ortadoğu'da aynı işgalcilerle karşı baş gösteren isyan hareketleri de gün geçtikçe etkisini artırıyordu. Savaşta, Ortadoğulu Arap önderleri ve kabileleri, İtilaf Devletleri'nin "bağımsızlık vaadiyle" Osmanlı'nın karşısında saf almaya ikna edilmişti;¹⁵ ancak kısa bir süre sonra bu liderler aldatıldıklarını anlamışlar ve

¹¹ Irak, Suudi Arabistan'dan sonra dünyanın ikinci büyük petrol rezervlerine sahip bölgedir. Irak, bütün dünyada toplam rezervlerin yüzde 10'una sahiptir. Irak'ın petrol varlığı hakkında bkz. Hayati Doğanay, Selçuk Haylı, "Irak'ın Başlıca Coğrafi Özellikleri ve Petrol Yatakları", *İkinci Orta Doğu Semineri Düünden Bugüne Irak Bildiriler I*, TC Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No:12, Elazığ 2006, s. 231-246.

¹² Mehmet Okur, "Mondros Mütarekesi'nin Irak ve Suriye Cephelerinde Uygulanışında İngiltere'nin Yaklaşımı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 2, Temmuz 2002, s. 230.

¹³ Işıl Işık Bostancı, "Suudi Arabistan Krallığının Resmen İlan Edilmesi", *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt I, Sayı 2, *TC Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi*, Elazığ, Temmuz 2003, s. 37.

¹⁴ Bu konuda bkz. Mustafa Bıyıklı, "19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Batının Türkiye ve Ortadoğu'yu İşgal Çabaları: Bir Strateji ve Teknoloji Analizi", *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt III, Sayı 2, *TC Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi*, Elazığ, Temmuz 2005, s. 65-87; Ali Asmaz, agm., s. 85-91.

¹⁵ Cemal Paşa I. Dünya Savaşı sırasında Fransızlarla işbirliği yaptıkları saptanan 50 Suriyeli milliyetçi yidam ettirmişti. Bkz. Orhan Koloğlu, "Osmanlı'dan Cumhuriyet Yıllarına Suriye İlişkileri", *Popüler Tarih*, Sayı 41, Ocak 2004, s. 59. I. Dünya Savaşı'nda Hüseyin bin Faysal'ın

Avrupalı devletlere karşı direnişe geçmişlerdi.¹⁶ Ancak Arapların bu davranışı, Türk-Arap ilişkileri üzerindeki kötü etkisini günümüze kadar sürdürmüştür. Öte yandan Arapların Batılı devletlerle işbirliğinin henüz taze olduğu aylarda ve yıllarda Anadolu hareketinin bu işbirliğinin husumetini gütmeyerek “birlik, beraberlik ve dayanışma” siyasetine önem vermesi dikkat çekicidir.

1919 yılı boyunca Heyet-i Temsiliye ve ardından kurulan Ankara Hükümeti, İtilaf Devletleri’ne karşı Anadolu’da mücadele verirken, Arapların yaşadığı işgal altındaki eski Osmanlı memleketlerinde gelişen ihtilal hareketlerine karşı kayıtsız da kalmadı. TBMM’nin yan resmî yayın organı olan *Hâkimiyet-i Millîye* gazetesi İtilaf Devletleri’ne karşı Arapların verdiği mücadeleyi gün be gün sütunlarına taşırken,¹⁷ bir anlamda hükümetin politikasını dile getirerek bağımsızlık için “ortak düşmana karşı mücadelede birlik” düsturunu benimsedi. Ankara Hükümeti bu dönem özellikle Irak ve Suriye’de yaşanan gelişmelere dikkat kesilmişti. İngiliz ve Fransız manda idaresi altına alınmaya çalışılan bu toprakların Musul, Kerkük, Süleymaniye gibi Misak-ı Milli sınırları içinde kabul edilen bölgeleri kapsıyor olması, kuşkusuz bu ilginin önemli sebeplerinden birini teşkil ediyordu. Aynı zamanda buradaki mücadelenin şiddeti ve başansı nedeniyle bölgeye takviye edilmek zorunda kalınacak İtilaf güçleri, Anadolu’nun güney sınırının rahatlatılmasına yol açacaktı. Ankara Hükümeti’nin Irak ve Suriye’ye ilgisi, bu bölgenin coğrafi konumu dolayısıyla taşıdığı stratejik önemin yanı sıra manevi bir anlam da

kurmaya heyetinde bulunan Albay Lawrence ve Araplara vaat edilen bölgelere dair belgeler hakkında *Manchester Guardian* gazetesinde yayımlanan yazı için bkz. BOA, Fon:HR.SYS. (Harcıze Nezareti Siyasî Kısım), No: 2636/24, 12//1919 (Miladi)

¹⁶ Ömer Osman Umar, “Millî Mücadele Dönemi Atatürk’ün Ortadoğu Politikası”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 20, Sayı 1, s. 448-449. Ayrıca bkz. Ömer Osman Umar, *Türkiye-Suriye İlişkileri, 1918-1940*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 2003.

¹⁷ *Hâkimiyet-i Millîye* gazetesinde çıkmış konuyla ilgili belli başlı haberler ve yazılar için bkz. Hadiye Yılmaz, *Kurtuluş Savaşımız ve Asya-Afrika’nın Uyanışı*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2010. Ali Fuat Cebesoy, mütareke döneminde Suriyelilerle ilk temasın 3 Ekim 1918’de kurulduğunu aktarmaktadır. Katma’da, mütarekenin tatbikiyle ilgili maddelerin İngiliz delegasyonu ile tartışıldığı esnada Faysal’ı temsil eden Nuri Said’in Osmanlı delegasyonundan Büyük Ömer Halis’e gizli bir mektup verdiğini aktaran Cebesoy, Sadrazam İzzet Paşa’ya yazılan bu mektubun Arap ve Türkleri üzerinde kimin imzası bulunduğunu belirtmemektedir. Bkz. Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, Vatan Neşriyat, İstanbul, 1953, s. 28-29. Sina Akşin ise 24 Temmuz 1919 tarihli bir İngiliz raporuna göre ikinci temasın Konya’da kumandan Cemal Paşa’yla görüşen eski Kerek Mutasarrıfı Esad Bey aracılığıyla sağlandığını aktarmaktadır. Rapora göre İstanbul’a gelen Cemal Paşa Sultan’a Faysal’dan imzalı bir mektup getirmişti. 21 Temmuz’da Sultan hükümetle bu mektup ve verilecek cevabın hazırlanması hakkında görüşerek Cemal Paşa’ya cevap ve gizli talimatlar verilmişti. Ne var ki Türk kaynaklarında raporun içeriğini teyit edecek herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Cemal Paşa Temmuz 1919’da Konya’dan ayrılarak İstanbul’a gelmiştir. Ancak Akşin’e göre Mustafa Kemal Paşa’nın direniş hareketine katılmış olan Cemal Paşa’nın Sultan ve hükümet tarafından kabul edilmesi pek de mümkün görünmemektedir. Bkz. Sina Akşin, “Turkish-Syrian Relations in the Time of Faisal (1918-20)”, *Turkish Yearbook of International Relations*, Ankara, 1986, s. 3-4.

taşıyordu. Çünkü her bir ihtilal hareketi, her bir isyan, ortak düşmanın zayıflatılması ve Anadolu'dan başka Ortadoğu ve Kuzey Afrika'nın da işgalden kurtulup bağımsızlığına kavuşması ümidinin doğmasına vesileydi. Heyet-i Temsiliye'nin Suriye'ye ilgisi, Ali Şefik (Özdemir) Bey aracılığıyla organik bir ilişkiye dönüşecek, 3 Şubat 1919'da Şefik Bey başkanlığında kurulacak Türk-Arap Muhadeneti Cemiyeti, yılın sonunda bizzat Mustafa Kemal Paşa'dan talimat alarak faaliyetlerini sürdürecektir.¹⁸

Bu genel görüntü içinde Türk-Arap birliğini ifade edebilecek "Mustafa Kemal-Faysal anlaşmasının" kuvvetle muhtemel görünmesi doğaldır. Ancak asıl manzarayı, tarafların söz konusu dönem içinde benimsemiş oldukları siyaset ortaya koymaktadır. Bu nedenle, Emir Faysal'ın İngiltere eliyle Suriye'ye getirilip ardından da Irak kralı ilan edilmesi ve yaşanan gelişmeler karşısında Arap halkının aldığı tutum, konumuz açısından büyük önem taşımaktadır.

Emir Faysal'ın Suriye Kralı Oluşu

Osmanlı ordusunun 1 Ekim 1918'de Şam'ı boşaltmasından sonra 3 Ekim günü İngilizlerin davetiyle Emir Faysal Şam'a girmişti.¹⁹ Ne var ki, İngiltere'nin Suriye için Faysal tercihine Fransa sıcak bakmıyordu.²⁰ Emir Faysal'ın krallığını ilan etmesi üzerine ise Suriye'de iki eğilim belirmişti: Biri Faysal Hükümeti'nin temsil ettiği açıktan "manda" demeden büyük bir devletin yardımına sıcak bakan eğilim, diğeri ise isyancıların benimsediği bağımsızlık taraftan eğilim. Suriye üzerindeki İngiliz ve Fransız çıkar çatışması Fransa lehine yön değiştirdiğinde, 1919 yılı sonunda Paris'e çağrılan Faysal tahtını korumak için Fransa'yla bir anlaşma yapmaya mecbur kalmıştı. Bu anlaşmayla Faysal, Suriye'nin genelinde bir Fransız mandasını ve Fransız mandasının halka kabul ettirilmesi için kamuoyuna karşı gerekli tedbirlerin alınması şartını da kabul ediyordu.²¹ Faysal'ın Fransa ile yaptığı anlaşma, Suriyelilerin galeyana gelmesine yol açmış, krala şiddetle muhalefet edilmiş hatta aynı günlerde Faysal'a suikast düzenlenmişti.²² İngilizler tarafından kurulacak olan Arap devletinin başına getirilme vaadiyle 27 Haziran 1916'da Osmanlılara karşı ayaklanmış olan ve Hicaz Krallığı'na getirilen Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal da bir Arap milliyetçisiydi.²³ Ne var ki babası gibi o da İngilizlerin desteğiyle Osmanlı idaresinden kurtulup bağımsız bir Arap devleti kurma siyasetini benimsemişti. Arap memleketlerinin o günkü koşullarda İngilizlerin ya da Fransızların desteği olmadan ya da Avrupalı devletlerle

¹⁸ Murat Göztoklusı, *Özdemir Bey'in Filistin-Suriye Kuva-i Milliyesi ve Elcezire Konfederasyonu*, Bengi Yayınları, İstanbul 2010, s. 119.

¹⁹ "Suriye", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 11, MEB, Eskişehir, 1997, s. 64; Murat Göztoklusı, *age.*, s. 115.

²⁰ BOA HR.SYS. , 2468/13, 02//1921 (Miladi).

²¹ Kadir Kasalak, "Suriye'de Manda Yönetiminin Kurulması ve Türkiye'ye Etkisi", *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt IV, Sayı 2, TC Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, Elazığ, Temmuz 2006, s. 69-87.

²² *Hâkimiyeti Milliye*, 6 Şubat 1920, s. 1; Hâkimiyeti Milliye, 11 Şubat 1920, s. 1.

²³ Nail Uçar, "Şerif Hüseyin ve Oğulları, Hıyanet ve Nedamet", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 28, 1989, s. 61.

çatışarak bağımsız olamayacağına ilişkin güçlü bir inanç hâkimdi. Yapılan anlaşmaya göre İngilizlerle ortak hareket edilmesi halinde Suriye'nin de içinde bulunduğu bağımsız bir Arap devleti kurulacak ve Faysal, bu devletin başına getirilecekti.

Bu dönemde, Osmanlı Devleti içinde baş gösteren kurtuluş eğilimlerinin Suriye ve Irak topraklarında da ortaya çıktığı görülmektedir. Nitekim mandacı siyasete karşılık bağımsızlık fikriyle 1919 yılından itibaren Suriye'de çeşitli isyanlar baş göstermişti.²⁴ 3 Şubat 1919'da Şam'da kurulan ve yıl sonunda etkinliğini artırmış olan Ali Şefik (Özdemir) Bey'in Türk-Arap Muhadenet Cemiyeti, Filistin Suriye Kuva-yı Milliye'sini kurarak hükümet içinden Hariciye Veziri Dr. Abdurrahman Şehbender, Harbiye Veziri Kurmay Yarbay Yusuf el Azma, Ordu Müfettişi Yahya Hayati gibi etkili isimlerin de desteğiyle Türk-Arap yardımlaşmasının önemli bir örneğini sunmuştu. Teşkilatın başkanı Şefik Bey, Suriye'de Batılı devletlere karşı verilen mücadelede bizzat Mustafa Kemal Paşa'dan talimat aldıklarını söylemektedir.²⁵

1920 yılı başında Merciyun kazasında isyancılar Fransızlara ilk büyük kayıplarını vermişti. Halep ve Şam'a yayılan isyan hareketleri, aynı günlerde yapılan kalabalık mitinglerle desteklenmekte ve bu mitinglerde Suriyeliler Fransızları istemediklerini, gerekirse silaha başvuracaklarını haykırmaktaydılar.²⁶ Suriye'de kurulan İstiklal Komitesi'nin 50 bin kişilik bir düzenli ordu girişiminde bulunduğu da o günlerde Anadolu'ya gelen haberler arasındaydı.²⁷ Özellikle Şam, Halep ve Nabluslu isyancılar Anadolu'da verilen kurtuluş mücadelesini destekleyip, yakından takip etmekle kalmıyorlar, İtilaf Devletleri'nin sömürgesi olmaktansa Türklerle yeniden birleşmek istediklerini de açıkça ifade ediyorlardı.

Bu manzara içinde Faysal, 1920 yılı başında Fransızlarla imzaladığı anlaşma gereğince Suriye Kralı ilan edildi. Ne var ki, bu Arap devletinin sınırları konusunda İngilizler ve Fransızlar bir türlü mutabakat sağlayamıyordu. İngilizler ve Fransızlar arasında yaşanan bu anlaşmazlık, doğal olarak Faysal'ın kaderini yakından etkiliyordu. Fransızlar Suriye'nin tümüyle kontrolleri altında bulunması konusunda ısrar ediyorlardı. Öte yandan Suriye'deki ihtilalciler de Faysal'ın iktidana şiddetle muhalifler.²⁸ 25 Nisan 1920 günü San Remo'da Suriye'nin Fransız man-

²⁴ Bu isyanlar içinde özellikle üçü; güneyde Banyas'ta başlayıp İskenderun'a kadar uzanan, kuzeyde Harim ile Kefer-Taharim ve İdlip'e oradan da güneyde Cebeli Zaviye ve Cırsugur'a ulaşan ve Maarrat-ı Nunan ve Hama çevresini kapsayan isyanlar oldukça etkili olmuştu. Suphi Bereket, Henanu ve Şeyh Salih el-Ali, bu üç büyük isyanın liderleriydi. Bkz. Abdülkerim Rafik, agm., s. 41

²⁵ Murat Göztoklus, *age.*, s. 167, 206. Ayrıca bkz. Ömer Osman Umar, "Suriye'de Kurulan Kuvayı Milliye Teşkilatı ve Üyeleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 121, Ağustos 1999, s. 87-95.

²⁶ *Hâkimiyeti Millîye*, 11 Şubat 1920, s. 1

²⁷ *Hâkimiyeti Millîye*, 10 Ocak 1920, s. 1.

²⁸ Bu ortamda *Hâkimiyeti Millîye* gazetesi Faysal'ın Suriye krallığına getirilmesi ve bu gelişme üzerine yaşanacak Fransız ve İngiliz çekişmesinin ortaya çıkaracağı tablo hakkında şu haberi yayımlamıştı: "(...) Emir Faysal, Filistin dahi dahil olmak üzere Suriye hükümdarı, biraderi Abdullah ise Irak hükümdarı tayin olunarak Suriye'de siyasi farklılıkları bulunarak seçilmiş delege heyetinin oluşturulmasıyla genel seçimler dahi ertelenmiştir. Yani Hicaz hükümdarı Suriye'yi bir

dasına verilmesi karar alındı. 1920 yılı Temmuz’unda Fransızların Şam ile birlikte Suriye’nin belli başlı şehirlerini işgal etmeleri üzerine de Faysal Hükümeti sona erdi ve kral, İngilizlerin davetiyle Londra’ya gitti.²⁹

Emir Faysal’ın Irak Kralı Oluşu

I. Dünya Savaşı’nda kendini “Büyük Kurtarıcı” ilan eden ve yine “bağımsızlık vaadinde” bulunan İngiltere’nin vaadini yerine getirmek şöyle dursun bir de Irak’ı büyük oranda tahrip etmesi, halkı son derece hiddetlendirmiş ve 1920 yılı başında Irak’ta İngiliz karşıtı büyük bir ihtilal baş göstermişti. İhtilali ateşleyen aşiretlerden Şimar reisleri “İngilizlere itaat etmeyeceklerini ve daima Osmanlı hükümetiyle beraber olduklarını” ifade etmekteydiler.³⁰ *Lisan’ül Arap* gazetesi İngiltere’nin, sömürgeci siyaseti doğrultusunda Irak’ın bütün hukukunu çiğnediğini ve bu nedenle Iraklıların ayaklanmaktan başka çareleri kalmadığını yazıyordu.³¹ İngiliz istihbaratı ise Irak ihtilalinin Anadolu hareketi tarafından çıkarıldığı fikrindeydi. 1920 yılında Irak’ta sivil hâkim olan Arnold Wilson’un iddiasına göre ise “Kemalistler ihtilalciye Mayıs ve Haziran ayında 7 bin altın” yardımıyla bulunmuştu.³²

oğluna Irak’ı diğer oğluna vermek suretiyle Arabistan’ı aynı sülaleye bağlı bir idari birlik altında toplamak istemiştir. Emir Faysal’ın Suriye’den ayrılmaya mecbur olduğu hakkında alınan malumat ihtimal bu hakimiyet taksimi düşüncesiyle de alakalıdır. Çünkü Arabistan’ın bu tarz taksimi İngilizlerin tertibiyle olmuştur. Suriye’de milliyetperverlerin buna katıyen rıza göstermeyecekleri şüphesizdi. (...) Bizim bildiğimiz Suriye’deki en kuvvetli kısım kayıtsız şartsız istiklal taraftarı olanlardır. Ne İngiltere’nin ne de Fransa’nın hüküm ve esaretine girmek şartıyla faaliyet gösterecek zümreler Suriye’de milletin iradesine dayanamaz. Esasen bu gibi tertibat bir müddet sonra Suriye ve Arabistan’da millet efradını birbirine düşman yaparak nihayetsiz ihtilallere neden olabilir. Nitekim Suriye ve Irak hakimiyetlerinin bu tarzda taksimi üzerine Fransızlar da derhal Büyük Lübnan Cumhuriyeti ilan etmişlerdir. Beyrut, Cebeli Lübnan ve Trablusşam’dan Hayfa’ya kadar bütün sahil bu Cumhuriyet’in idaresi altına girecektir. Sahilinde toptan bir tazyıka uğrayacak Suriye Hükümeti’nin Şam’da nasıl teneffüs edeceği tartışma konusudur. Şu halde Suriye Hükümeti ile Büyük Lübnan Cumhuriyeti Akdeniz’de bir çıkış tedariki meselesinden dolayı mütemadiyen çatışmaya mecbur olacaktır.” Bkz. *Hâkimiyeti Millîye*, 23 Mart 1920, s. 1.

²⁹ Mehmet Saray, *Türkiye ve Yakın Komşuları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, s. 78.

³⁰ *Hâkimiyeti Millîye*, 20 Ocak 1920, s. 1.

³¹ *Hâkimiyeti Millîye*, 25 Mart 1920, s. 1.

³² Al-Jumaili, Öztoprak, *age.*, s. 31. *Lisan’ül Arap* gazetesinde yayınlanan bir yazıda Irak ihtilalinin neden çıktığı ve ihtilalin amacının ne olduğu şöyle aktarılmaktadır: “İngiltere Irak’ta hile ve hurda politikasında hâlâ inat ve ısrar ediyor. Halbuki içi dışı olmayan bir hükümet teşkili Iraklıları memnun edemez. İngilizler birkaç şahsı mevkilere getirerek bir iş yapacaklarına inanyorlarsa aldanyorlar. Iraklıları memnun etmek için aşağıdaki hususları temin etmelidir. Irak, hürriyetine ve meşrutî bir hükümete sahip olmalıdır. Bu hükümet aynı zamanda hürriyet ve tam bir istiklal ile seçilecek bir millet meclisinin denetiminde bulunabilmelidir. Ancak böyle bir millet meclisidir ki, Irak hükümetinin cumhuriyet veya saltanat esası üzerine dayanması lazım geldiğini tayin edebilir. Irak bağımsız hükümeti İngiltere’ye iktisadi menfaat temin edebilir ve etmelidir. Fakat Irak hiçbir zaman İngiltere sömürgesi olamaz. Şunu da söyleyelim ki, hükümdar seçimi

O günlerde kralın kim olması gerektiği konusunda Irak kamuoyunda üç eğilim ortaya çıkmıştı: Musul ve Bağdat'ta itibar gören ilk eğilime göre Irak kralı "büyük ve muhterem bir şeyh" olmalıydı. Basra ve civarının eğilimine göre kral "millî gayeler gütmeli ve İngiliz aleyhtarı" olmalıydı. Şam civarındaki üçüncü eğilime göre ise Irak kralı tanınmış ailelerin birinden seçilmeliydi.³³ 23 Temmuz günü Emir Faysal Irak kraliyet tahtına oturmak üzere Basra'ya gelmişti. *Times* gazetesinde yayımlanan habere göre Faysal tahta karşılık İngiliz mandasını kabul eden bir anlaşma imzalamıştı.³⁴ Faysal da 23 Temmuz 1921'de tahta çıkış merasiminde yaptığı konuşmada İngiltere ile ilişkileri düzenleyecek bir anlaşmayı imzaladığını ilan etti.³⁵ *Times* gazetesine yansıyan bir habere göre Faysal'ın kral oluştundan yalnız Iraklı ihtilalcilerin değil bazı İngiliz çevrelerinin de rahatsızlık duyduğu anlaşılmaktaydı. Churchill'in bu siyasetinin İngiltere için gelecekte büyük karışıklıklar yaratacağından endişelenen bu çevreler, karışıklığın Faysal'ın Irak'ta yeterli itibara sahip olmamasından kaynaklanacağını ifade etmekteydiler.³⁶ 1922 yılında da İngiliz-Faysal ittifakının onaylandığı bir başka anlaşma imzalanmıştır.³⁷

hakkı İngiltere'nin değil ancak millet meclisinin salahiyeti dahilindedir." Bkz. *Hâkimiyeti Millîye*, 31 Mayıs 1921, s. 1.

³³ *Hâkimiyeti Millîye*, 15 Temmuz 1921, s. 1.

³⁴ Anlaşmanın maddeleri şöyledir: "1. Irak'ın siyasi münasebetleri İngiltere'nin denetimi altında olacak,

2. İngiltere hükümeti mandater sıfatıyla Irak hakkında uluslararası bazı taahhütler altına girmiştir. Maliyenin denetlenmesi bazı tedbirlerin alınmasını gerekli kılmaktadır,

3. Irak ile yapılacak muahede Cemiyeti Akvam Kanun-ı Esasi'sinde metin ve ruh itibariyle hiçbir noktada açıklanmış olmamak şartıyla gerek İngiltere ve gerek Irak'ın vazife ve salahiyetlerini tespitinde faydalı olacaktır." Bkz. *Hâkimiyeti Millîye*, 27 Temmuz 1921, s. 1.

³⁵ Neşet Çağatay, *İslam Ulusları Tarihi*, TTK, Ankara, 2002, s. 416.

³⁶ *Times*'ın haberi şöyledir: "Faysal, Iraklılar tarafından küçük bir kabul bile görmemiştir. Emir'e karşı yapılan karşılama merasiminin sönüklüğü bunun ispatıdır. Faysal, İngiltere'nin emir ve arzusuyla Irak'a gönderilmeyeydi belki karşılamaya kimse gelmeyecekti. Sömürgeler Nazırı Churchill'in bu siyaseti faydadan uzaktır. Bu nasıl bir hükümdardır ki, Araplar nezdinde şahsi haysiyeti olmadıktan yalnız Büyük Britanya nüfuzundan medet umuyor? Bu nasıl Emir'dir ki, biraderi Emir Abdullah'ın faaliyetleriyle İngiltere ile Fransa arasında anlaşmazlığın sürmesine sebep oluyor? Acaba bu nifak ve anlaşmazlığın devamı İngiltere'nin siyasi barışına yansır mı? Sonra Emir Faysal'ın Churchill tarafından seçilmesi öyle önemlidir ki, bu akdi ancak kılıç ile ateş halledecektir. Çünkü bu seçimde ahalinin arzu ve rızası itibara alınmamıştır. Hatta Fransa bile Emir Faysal'a itibar etmemektedir. Özetle Arabistan ve Elcezire'de nüfuz sahibi çoğunluk olarak Vehhabiler ve Şiiler katıyen ne Faysal'dan ne babasından memnundurlar. Churchill'in bu siyaseti gelecekte büyük karışıklık doğurmaktan başka bir şeye yaramayacaktır." Bkz. *Hâkimiyeti Millîye*, 21 Eylül 1921, s. 1.

³⁷ Suphi Saatçi, *Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı*, İstanbul Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 127.

Mustafa Kemal Paşa'nın Suriye, Irak ve Emir Faysal Hakkındaki Değerlendirmeleri

Görüldüğü gibi Faysal, Suriye'ye getirilişinden Irak tahtına oturuşuna kadar esasen İngilizler tarafından himaye edilmiştir. İngiltere'nin bu siyasetini, bağımsız bir Arap devleti kurulması isteğinden ziyade Faysal'ı Ortadoğu'da direktifleri doğrultusunda hareket edecek bir koz olarak görmesi daha muhtemeldir. Öte yandan Suriye ve Irak halkının ise mandadan değil bağımsızlıktan yana oldukları, yaşanan isyan hareketleriyle de kendini göstermiştir. Mustafa Kemal Paşa, 23 Temmuz 1919 günü Erzurum Kongresi'ndeki konuşmasında Irak ve Suriye'deki durumu "Suriye'de ve Irak'ta İngilizlerin ve yabancıların tahakküm ve idaresinden tekmi Arabistan galeyana halindedir. Arabistan'ın her yerinde yabancı boyunduruğu reddolunuyor. Yalnız memleketin refah ve saadeti için yabancıların iktisadi, ümrani, medeni vastalardan yardıma nza gösteriliyor. Bağdat ve Şam genel toplantılan her tarafa bu karar yaymıştır."³⁸ sözleriyle özetlerken, 28 Aralık 1919'da Ankara'da eşraf ve ileri gelenlerle yaptığı bir konuşmada da "Cemiyetimizin görüşüyle çizdiğimiz sınır haricinde kalan dindaşlarımızla bu muhterem kardeşlerimizle aynı sınır dahilinde asırlardan beri vatandaşlık ettik. Bu kardeşlerimiz her tarafa Suriye'de, Irak'ta, Yemen'de, Doğu'da kendi dahillerinde mevcudiyeti muhafaza ve bağımsızlığı temin için mesai sarf ediyorlar. Bütün bu İslam parçalarının bağımsızlığa mazhar olmaları İslam âlemi için ne büyük bahtiyarlık olur" diyerek³⁹ Arapların bağımsızlık mücadelesini desteklemiştir.

O günlerde Arap ihtilalcileri, özellikle de Suriye ve Iraklı Araplar, bizzat Mustafa Kemal Paşa'yla görüşmek suretiyle bir İslam Konfederasyonu oluşturma fikrini gündeme getirmişlerdir.⁴⁰ Mustafa Kemal Paşa 16/17 Ekim 1919'da Amasya'da Heyet-i Temsiliye üyelerine gönderdiği mektupta İslam Konfederasyonu fikrine ilişkin teşebbüsleri ve olumlu görüşlerini açıklamıştır.⁴¹ Mustafa Kemal Paşa'nın 24 Ocak 1920'de Halep'te Arap Millî Teşkilat Riyaseti'ne gönderdiği mektuptan da Suriye ve Irak ihtilalcilerinin konfederasyon ve birlikte hareket edilmesi tekliflerine olumlu cevap verildiği, buralara birer talimat gönderildiği ancak bu talimatın ihtilalcilerin ellerine ulaşmış olmadığı hakkında henüz bilgi sahip olunamadığını anlıyoruz.⁴² Mustafa Kemal Paşa, Arap ihtilalcilere konfederasyon ya da federasyon meselesine sıcak bakıldığını ifade etmiş ancak her devletin önce kendi bağımsızlığını kazanması gerektiğini ifade etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Mücadele günlerinde Irak ve Suriyeliler ile teması iki koldan olmuştur. Bağımsızlık taraftan ihtilalcilerle ve hükümeti temsilen Emir

³⁸ *Nutuk Vesikalar*, Cilt 3, Devlet Matbaası, İstanbul, 1934, Vesika 38, s. 44.

³⁹ *Age*, Vesika 220, s. 262.

⁴⁰ İslam Konfederasyonu fikrinin ilk versiyonu, İttihat ve Terakki iktidarı döneminde gündeme gelen, Türkiye-İran-Afganistan arasında İslam devletlerinin siyasi bağımsızlıklarına dayanan bir üçlü ittifak kurma teklifidir. Bkz. Metin Hülagü, "Kurtuluş Savaşı'nın Son Yıllarında Gerçekleştirilmeye Çalışılan İslam Birleşmiş Milletleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 86, Ekim 1993, s. 150.

⁴¹ *Nutuk Vesikalar*, Vesika:156c.

⁴² *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Cilt 6, İstanbul, 2001, s. 217.

Faysal'ın delegeleriyle. Mustafa Kemal Paşa Emir Faysal'a güvenmediklerini çeşitli vesilelerle o günlerde ifade etmiştir. 29 Şubat 1920'de, yani imzalandığını iddia edilen anlaşmadan 7 ay sonra Talat Paşa'ya gönderdiği mektupta şöyle demektedir:

“[Anadolu ve Rumeli Müdafaii Hukuk Cemiyeti] Suriye ve Iraklılarla öteden beri münasebet tesis etmiş ve kendileri İngiliz ve Fransızlar aleyhine teşebbüslere geçirilmiştir. Daha ciddi esaslar dahilinde hareket birliği için nezdimize gelmiş olan salahiyetler Arap delegeleri ile kararlar alınmıştır. Araplara karşı başından beri ifade ettiğimiz siyasi formül şudur: Her millet kendi dahilinde bağımsızlığını kurduktan sonra konfederasyon halinde birleşmek. Bu esas Araplarca memnuniyetle kabul edilmiştir. Emir Faysal'ın mutemetleri dahi bu esas dahilinde birleşmek üzere müracaat etmişlerdir. Faysal'ın Fransızlar lehine gizli bir politika takip etmesi zan ve ihtimali henüz bizi ihtiyatkar hareket ettiriyor. Fakat Araplarla iş ortaklığında fiiliyat diğer hiziplerin anlaşmasıyla başlamıştır.”⁴³

24 Nisan 1920 tarihli Meclis'in gizli celse oturumunda da Emir Faysal ile temasları şöyle değerlendirmiştir:

“Emir Faysal dahi özel delegelerini bizimle temasa getirdi. Herhalde Suriyeliler herhangi bir yabancı devletle münasebetinin kendileri için neticede esaret olacağına kani oldular. Bundan dolayı bize teveccüh ettiler. Bizim bilmukabele gösterdiğimiz şekil şundan ibaretti. Dedik ki:

‘Artık millî sınımmız dahilinde bulunan insani kaynakları ve genel menfaatleri sınımmız haricinde israf etmek istemeyiz. Fakat birlik kuvvet teşkil edeceğinden bütün İslam âleminin manen olduğu gibi maddeten de müttefik ve birleşmiş olmasını şüphe yok ki, büyük memnuniyetle karşılız ve bunun içindir ki, bizim kendi sınımmız dahilinde bağımsız olduğumuz gibi Suriyelileri de sının dahilinde ve millî hâkimiyet esasına dayanmış olmak üzere serbest ve bağımsız olabilirler. Bizimle anlaşmanın ve ittifakın üstünde bir şekil, ki federatif veyahut konfederatif denilen şekillerden biriyle peyda edebilirsiniz’. Ahali bunu arzulan ötesinde lehinine telakki etmiş olacaklar ki, Emir Faysal milletin bu arzusu karşısında kendi emellerinin sarsılmakta olduğuna vâkıf oldu ve müracaatları bunun üzerine oldu. Ahalinin bu arzusu fiile de dönüştü. Suriye dahilinde bazı filleri ve harekâtı bittabi işitmişsinizdir. İşte bu fiiliyat başladıktan sonra Emir Faysal kolaylıkla hâkimiyet tesis edemeyeceğini ve Fransızlar da bağımsız bir devlet halinde orasını kolaylıkla kullanamayacaklarını zannettiler ki, büyük ihtimalle müştereken ahaliye demek istediler ki ‘Biz de sizin fikrinizdeyiz. Ancak yaşamak için bizim paramız yok. Ve haricin baskılarına mukavemet edecek vastalanımız yoktur. Türkiye bunu temin ederse, biz Fransızları memleketlerimizden kovabiliriz.’ Bunu biz samimi görmedik. Onun için vuku bulan siyasi müracaata biz de siyasi cevap vermiş bulunduk.’”

Bu konuşmanın sonunda da söz konusu bölgede “hakiki irtibatın hükümet şeklinde değil fakat Suriye milleti ile Suriyelilerle olmuş olduğu”nu ifade etmiştir.⁴⁴

Irak kralı olduktan sonra Mustafa Kemal Paşa'nın Faysal'a ilişkin değerlendirmeleri daha da netleşmiş ve 1 Şubat 1922'de Özdemir Bey'e şu mektubu göndermiştir: “Faysal'ın Irak'ta hükümet iddia etmekte olması ve Misak-ı Milli'mize dahil bulunan Musul vilayetinin bir kısmına bilfiil el koyarak havalide bazı tahniklere ve teşviklere kalkışarak tecavüz dairesini millî sınımmız dahiline kadar uzatmaya teşebbüs etmesine karşılık, adı geçenin bu fesatça faaliyet-

⁴³ *Age.*, s. 407-408.

⁴⁴ *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Cilt 10, İstanbul, 2002, s. 79-80.

lerini gidermek ve Elcezire’de Misak-ı Millî sınırlarımızın ihtiva eylediği işgal altındaki kısımları gasp edenlerin elinden almak maksadıyla. . .”⁴⁵

Mustafa Kemal Paşa, 1922 yılı Haziran ayında Irak’taki Arap liderlerine gönderdiği bir telgrafta da İngiliz eseri olan Irak yönetiminin yani Faysal’ın düşürülmesi için elden gelenin yapılmasını istemektedir.⁴⁶

Mustafa Kemal Paşa ve Emir Faysal Arasındaki Anlaşma

Yukarıda özetlenmeye çalışılan ortamda ve İngilizlere yakın siyaseti nedeniyle Mustafa Kemal Paşa’nın Emir Faysal’a temkinli yaklaştığı ve asıl ilişkinin hükümetlerle değil halklarla kurulduğunu beyan ettiği bu dönemde imzalandığı iddia edilen anlaşmanın maddeleri şöyledir:

- “1. İslam âleminde görülen esef verici anlaşmazlığa bir son verebilmek için aralarında maddî, manevî ve dinî bağlar bulunan Türk ve Arap ırkları, din ve ülke meselelerinde mükemmel bir anlaşma için birbirlerine yardımcı olmak zorundadırlar.
2. Mezopotamya, Filistin, Suriye ve Türklerle meskûn küçük Asya’nın önemli bir bölgesinin takimi sorununun mevcut olduğu, bu bölgelerin yabancıların eline geçme ihtimalinin bulunduğu ve Osmanlı birlik ve bağımsızlığının tehdit edildiği şu anda akıbetimiz hakkında Paris’te yapılmakta olan Paris Konferansı kararlarını takiben, ülke ve dinimizin güvenliği için mukaddes bir harp ilanı bakımından aşağıdaki maddeler kabul edilmiştir.
3. Türkiye ve Arabistan, bölünme ve yabancılar teslim edilmelerine karşı protestoda bulunmak üzere birleşmişlerdir.
4. Arabistan Türkiye’ye bağlı ve Halife’ye sadık olarak kalırken, bir Arap hükümeti teşkilini kabul etmektedir. Hicaz, Medine, Mezopotamya, Filistin, Şam, Beyrut ve Halep bu hükümete devredilecek ve husus Türkiye tarafından da teyit edilecektir.
5. Hudutlar ve Arap hükümeti ile ilgili diğer sorunlar hakkında iki hükümet arasında bir anlaşma yapılacaktır.
6. Arap hükümeti buna ilaveten İmam Yahya ve Seyit İdris ile bir anlaşmaya varacak ve bu anlaşmaya saygı göstermek üzere aşağıdaki maddelerin yerine getirilmesini kabul edecektir.
7. Şerif ordusunca işgal edilen bölgelerde, halife olarak ilan edilip tanınacak sultan için derhal dualar okunacak.
8. Ekselanslan Şerif, ülke için harp etmekle ve Osmanlı birliğini temin etmek için yabancılarca kabul edilen halî hazır tutumdan bütün Arap eyaletlerini haberdar edecek, bu eyaletlerde ajanlar tayin edecek ve verilen bir işaretle zaten kurulan ulusal kuvvetleri harekete geçirecek ve genel bir mukaddes harp ilan edecek.
9. Ekselanslan Şerif ihtiyaç halinde küçük Asya’daki millî kuvvetlere yardım edecektir. Kısacası, taarruz ve savunma harekâtında müşterek yardımlaşma ve Millî Türk ordusunun Şerif ordusunun yardım desteğini alması için maddi ve manevi bir ittifak yapılacaktır.
10. Ekselans Şerif, bu mukaddes harpten aşağıdaki bölgelerde bulunan Müslümanlara bilgi verecektir: Mezopotamya, Yemen, Hicaz, Medine, Suriye, Tripoli, Bingazi, Cezayir, Hindistan, Fas ve Tunus. Bu ülkelerin harbe iştirakinin sağlanması dikkate alınacaktır.

⁴⁵ *Atatürk’ün Bütün Eserleri*, Cilt 12, İstanbul, 2003, s. 257.

⁴⁶ Metin Hülagü, agm.

11. Bu anlaşma Halep'te Kerek Mutasarıfı Esat Bey tarafından iki nüsha olarak hazırlanmış ve her iki tarafça da imzalanarak karşılıklı teati edilmiştir.²⁴⁷

Öncelikle görülmektedir ki, anlaşmada Mustafa Kemal'in "(...) Mümkünse Mısır da dahil bütün Arabistan'ın şerif idaresinde bağımsızlığı arzu olunuyor. Fakat Arabistan'da ahval ve kavmi tabiatlar bence malum olduğu için bütün Arabistan kısımlarının şerif idaresinde bir hükümet teşkil edebilmelerine ihtimal veremem."²⁴⁸ sözleriyle "imkânsız" olarak nitelendirdiği tek bir Arap devleti formülü bulunmaktadır ki, söz konusu gizli anlaşmanın yapıldığını iddia etmek, bu maddenin Mustafa Kemal Paşa tarafından kabul edildiği anlamına gelir. Anlaşmaya ilişkin olarak Mustafa Kemal Paşa'nın 9 Mayıs 1920 tarihli TBMM'nin gizli celse oturumunda bizzat yapmış olduğu açıklama ise şöyledir: "Emir Faysal bizimle daha evvel, temasa gelmeden evvel, merkezi hükümet ile Suriye sultanı olan zatın o zaman gönderdikleri bir delege vardı. O delegeyle görüşmüştük. Emir Faysal ve hükümeti ve kendisi tarafından tasdik edildikten sonra tekrar buraya salâhiyet sahibi zevatla gelmesini söyledik. Anlaşma esasları kaleme alınmış fakat imza konmamış; bir bakıma bir müsvedde yapılmıştı. Evvelki gün Mardin'den verilen bir telgrafta o zat, Iraklı Sıtkı Bey namında bir zat, buraya gelmek üzere dün Mardin'den hareket etmiştir."²⁴⁹ Görüldüğü gibi, Mustafa Kemal Paşa Emir Faysal'ın delegelerinin bir anlaşma metnini kendilerine ulaştırdığını, ancak imzalanmamış bu anlaşma metninin müsvedde niteliğinde olmasından dolayı, bizzat kendisi tarafından imzalanmadan geri gönderildiğini açıklamaktadır.⁵⁰ Müsvedde anlaşma metnini getiren Iraklı Sıtkı Bey, 7 Mayıs tarihinde Mardin'den yola çıkmıştır ancak Mustafa Kemal Paşa'nın isteği doğrultusunda, imzalı yeni anlaşma metnini getirip getirmediği ve salâhiyet sahibi bir delege heyetinin Ankara'ya ulaşıp ulaşmadığı meçhuldür. Ne varki Talat Paşa'ya gönderdiği mektuptan Mustafa Kemal Paşa'nın Faysal'a "ihüyatkar" davrandığını öğreniyoruz. Faysal'ın ikinci delege heyeti-

⁴⁷ Mim Kemal Öke, *age.*, s. 8-9.

⁴⁸ *Nutuk Vesikalar*, Vesika:156c.

⁴⁹ *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Cilt 8, İstanbul, 2001, s. 197.

⁵⁰ Bu açıklamaya ilişkin olarak M. Hülagü'nün adı geçen makalesinde yer alan 38 numaralı dipnotta şu bilgiler yer almaktadır: "Esasen Mustafa Kemal Paşa böyle bir anlaşmanın mevcudiyetinden ve hatta müsveddesinin kaleme alınarak Emir Faysal ve hükümeti ve kendisi tarafından tasdike hazır hale getirilmiş olduğundan bahsetmişse de neticesinden söz etmemiştir". Oysa tamamı yukarıda verilen alıntıda Mustafa Kemal Paşa delegeye, anlaşma Emir Faysal ve hükümeti ve kendisi yani delege tarafından tasdik edildikten sonra tekrar buraya salâhiyet sahibi zevatla gelmesini söylediklerini açıkça ifade etmektedir. Anlaşma esaslarının kaleme alınmış olduğunu fakat imza konmadığını söyleyerek bir bakıma metnin müsvedde olduğunu da belirtmiştir. Görüldüğü gibi Hülagü'nün dipnotta belirttiğinin aksine Mustafa Kemal Paşa, kendisi ve Emir Faysal tarafından "tasdike hazır" bir metinden değil "Faysal tarafından tasdik edilmemiş" bir müsveddeden bahsetmektedir. Öte yandan Hülagü aynı makalesinde Mustafa Kemal Paşa'nın Arap temsilcileriyle pek çok görüşme yapmış olduğunu da böyle bir anlaşma yapılmış olabileceğine kanıt olarak göstermektedir. Oysa Mustafa Kemal Paşa bu duruma da açıklık getirerek Faysal'ın delegelerine güvenmediklerini ve hakiki irtibatın hükümet şeklinde değil fakat Suriye milleti ile Suriyelilerle olmuş olduğunu ifade etmiştir.

nin Mustafa Kemal Paşa'yla görüşmek üzere geldiğini, ancak “güven vermedikleri” gerekçeyle Mustafa Kemal Paşa tarafından kabul edilmediklerini ise 1 Ocak 1921 tarihinde Sovyet temsilci Upmal ile yapılan görüşme tutanaklarından anlamaktayız.⁵¹ Mustafa Kemal Paşa, 1 Ocak 1921’de Sovyet Misyonu Sekreteri Upmal ile yaptığı görüşmede, Emir Faysal’ın ikinci delege heyeti ile yaptığı görüşme hakkında şu bilgiyi vermektedir:

“Emir Faysal adına bana iki kez heyet geldi. Bulunan heyetle şöyle bir konuşma geçti: Sordum:

- Kimi temsil ediyorsunuz?

- Emir Faysal’ı, Arabistan sultanını.

- Ben sultan değilim, ben halk tarafından seçilmiş sıradan bir insanım ve genel olarak sultanlarda herhangi bir münasebete girmek istemiyorum. Halk meclisini toplayın, onun elçileriyle görüşebilirsiniz. İkinci heyeti hiç kabul etmedim, çünkü bana şüpheli göründüler. Sonuçta Faysal, şu anda Arabistan’da bulunduğu ve görüldüğü kadıyla faaliyet göstermediği İtalya’ya gitti’⁵²

Mustafa Kemal Paşa’nın Upmal ile yaptığı görüşmede, gizli celse konuşmasında açıkladığı “kurulacak bağımsız Arap devletleriyle federatif ya da konfederatif bir yapıya sıcak baktığı” şeklindeki “siyasi” cevabından söz etmediği görülmektedir. Faysal’ın delegelerine olduğu gibi Sovyet temsilcisine de siyasi bir cevap vermiş olması muhtemeldir. Çünkü bu tarihlerde İngiltere gibi Sovyetlerin de Türkiye’nin panislamist bir siyaset takip etmesi ihtimalinden endişe duyduğunu bilmektedir. Nitekim aynı görüşmede bir İslam kongresinin toplanması fikri gündeme gelmiş, Sovyet temsilci sıcak baktığı bu kongrenin panislamizme yuvarlanabilecek kaygan bir zemine sahip olduğunu, buna dikkat edilmesi gerektiğini söylemiştir.⁵³

Sonuç

I. Dünya Savaşı’ndan sonra Osmanlı hâkimiyetinden çıkarak İngiliz ve Fransız işgaline uğramış olan Suriye ve Irak’ta, Millî Mücadele yılları boyunca iki eğilimin hâkim olduğu görülmüştür. Birincisi, Faysal’ın başını çektiği, açıkça “manda” sözü telaffuz edilmeden, bir büyük devletin yardımıyla kurulacak bir Arap devleti; ikincisi ise Arap milliyetçilerinin benimsemiş olduğu, Batılı devletlerin dahil olmadan kurulacak bağımsız bir Arap devleti. Hal böyleyken Suriyeli ve Iraklı Arap milliyetçileri, Anadolu’nun bağımsızlık mücadelesinden etkilenmiş, Mustafa Kemal Paşa da Arap halkının bağımsızlık mücadelesini desteklemiştir. Faysal ise bu dönemde Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları için “ihtiyatkâr” olunması gereken bir zat olarak görülmüştür.

Mustafa Kemal Paşa ve Faysal arasında yapıldığı iddia edilen, 16 Haziran 1919 tarihli İngiliz arşivinde bulunan anlaşma metninin ise Mustafa Kemal Paşa’ya ulaşmış olduğu hem kendi açıklamalarından hem de bu anlaşma maddelerinde yer alan hükümlere dair Meclis’te

⁵¹ Sosyo-Politik Tarihi Rusya Devlet Arşivi, Doğu Halkları Propaganda ve Harekât Konseyi Koleksiyonu, Fond 544, Liste 3, Dosya 46, Yaprak 51-52’den *naklen Atatürk’ün Bütün Eserleri*, Cilt 10, s. 238.

⁵² *Age.*, s. 238.

⁵³ *Age.*, s. 239.

yaptığı açıklamalardan anlaşılmaktadır.⁵⁴ Ancak yine Mustafa Kemal Paşa'nın ifadelerinden anlaşılmaktadır ki, bu metin taraflarca imzalanmamıştır. Öte yandan söz konusu anlaşma hakkında ne döneminde ne de daha sonra resmi bir açıklama yapılmıştır. Kaynaklarımızda da bu anlaşmadan bahsedilmemektedir. Mustafa Kemal Paşa'nın Suriye'de talimatlarına memur kıldığı Ali Şerif (Özdemir) Bey'in de böyle bir anlaşmadan bahsetmemiş olması, söz konusu anlaşmanın taraflarca imzalanmamış olduğu eğilimini güçlendiren unsurlardandır.

Varlığı kesin olan ancak taraflarca imzalanmamış bu anlaşma metninin Ermeni Birliği Başkanı Bogos Nubar Paşa tarafından "imal" edildiğini ispat edecek bir belge henüz bulunamamıştır. Öte yandan başka çevrelerin de böyle bir anlaşma metni imal etmekten fayda sağlayacakları düşünülebilir. Örneğin Emir Faysal'ın, aleyhinde bulunan ihtilalcileri Mustafa Kemal Paşa'yla bir anlaşma yaptığına ikna etmek suretiyle lehine çevirmeyi ummuş olması ya da mukadderatı hakkında Fransız ve İngilizler arasında hâlâ bir mutabakat sağlanamaması nedeniyle onları "panislamizm"le telaşlandırmaya çalışması muhtemeldir. Ne var ki, Emir Faysal'ın bu düşüncesini gerçekleştirmek için karşı tarafa güven vermek amacıyla anlaşmayı imzalayarak göndermesinin akla daha yakın olacağı kanısındayız. Emir Faysal'ı benimsemiş olan Fransa'nın Emir'in Mustafa Kemal Paşa'yla bir işbirliği içinde olduğunu ispatlayacak böyle bir anlaşma metni sayesinde İngilizlerin ondan vazgeçmelerini sağlama ümidi taşımaları da mümkündür. Ancak Akşin'in aktardığına göre bu anlaşma taslağı ne İngiliz ne de Fransızlarca önemsenmiştir.⁵⁵ Anlaşma maddelerinin içeriğine ve dönemin gelişmelerine bakıldığında ise söz konusu anlaşmanın Arap ihtilalcileri tarafından hazırlanmış olması ihtimali kuvvetlenmektedir.⁵⁶ Nitekim Mustafa Kemal Paşa'nın, anlaşma taslağından birkaç ay sonra, 16/17 Ekim 1919'da Arap ihtilalcilerin görüşmeye geldiklerinden Heyet-i Temsiliye'yi haberdar ettiğine yukarıda değinmiştik. 24 Ocak 1920'de de bu ihtilalcilere birer talimat gönderildiği bildiriliyor. Kanımızca, anlaşma taslağının Arap ihtilalciler tarafından hazırlanmış olması kuvvetli ihtimaldir ve bu süreçteki siyasi yönelimi, taslağa imzası bulunmaması gibi olgular Faysal'ın bu girişime dahil olmadığını düşündürmektedir. İhtilalcilerin ise bu girişimle, önce Mustafa Kemal Paşa cephesini ikna ederek bir Türk-Arap kamuoyu yaratmayı hedeflemeleri ve belki de bu aşamaların sonunda Faysal'ın anlaşmayı imzalayacağını ümit etmiş olmaları muhtemeldir.

Kaynaklar

AKŞİN Sina (1986) *Turkish-Syrian Relations in the Time of Faisal (1918-20)*, Turkish Yearbook of International Relations, Ankara, s. 3-17.

⁵⁴ Sina Akşin'in konu hakkında yapılmış ilk kapsamlı çalışmalardan biri olan ilgili makalesinde zabit ceridelerinde bulunan bu bilgi yer almamaktadır.

⁵⁵ Bkz. Akşin, agm., s. 6

⁵⁶ Akşin ise anlaşmanın Türk ve/veya Arap milliyetçileri tarafından imal edilmiş olabileceği fikrindedir. Bkz. Agm., s. 6-7.

- AL-JUMAILY QASSAM KH. ve İzzettin Öztoprak (1999) *Irak ve Kemalizm Hareketi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- ASMAZ Ali (2000) ABD, İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya ve Rusya'nın Ortadoğu Politikaları ve Bu Politikalar İçinde Türkiye'nin Yeri, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 47 (Aralık), s. 85-91.
- Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Cilt 6, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2001.
- Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Cilt 8, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2001.
- Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Cilt 10, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002.
- Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Cilt 12, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003.
- BOA İ.DUİT, No: 42/60, 10/Ş /1335 (Hicri)
- BOA HR.SYS, No: 2468/13, 02//1921 (Miladi)
- BOA HR.SYS, No: 2636/24. 12//1919 (Miladi)
- BIYIKLI Mustafa (2005) 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Batının Türkiye ve Ortadoğu'yu İşgal Çabaları: Bir Strateji ve Teknoloji Analizi, *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt III, Sayı 2 (Temmuz), TC Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, s. 65-87.
- BIYIKLI Mustafa (2006) *Batı İşgalleri Karşısında Türkiye'nin Ortadoğu Politikaları –Atatürk Dönemi-*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul.
- BOSTANCI Işıl Işık (2003) Suudi Arabistan Krallığının Resmen İlan Edilmesi, *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt I, Sayı 2 (Temmuz), TC Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, s. 21-39.
- ÇAĞATAY Neşet (2002) *İslam Ulusları Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- CANATAN Yaşar (1997) Türk-Arap Münasebetlerinin Bozulmasında Batı Devletlerinin Etkileri, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 109 (Ağustos), s. 73-80.
- CEBESOY Ali Fuat (1953) *Millî Mücadele Hatıraları*, Vatan Neşriyat, İstanbul.
- DOĞANAY Hayati ve Selçuk Hayli (2006), Irak'ın Başlıca Coğrafi Özellikleri ve Petrol Yatakları, *İkinci Orta Doğu Semineri Diünden Bugüne Irak Bildiriler I*, TC Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No:12, Elazığ, s. 231-246.
- GÖZTOKLUSU Murat (2010) *Özdemir Bey'in Filistin-Suriye Kuşvâ-i Milliyesi ve Elcezire Konfederasyonu*, Bengi Yayınları, İstanbul.
- Hâkimiyeti Millîye*, 10 Ocak 1920, s.1.
- Hâkimiyeti Millîye*, 11 Şubat 1920, s. 1.
- Hâkimiyeti Millîye*, 11 Şubat 1920, s. 1.
- Hâkimiyeti Millîye*, 15 Temmuz 1921, s. 1.
- Hâkimiyeti Millîye*, 20 Ocak 1920, s. 1.
- Hâkimiyeti Millîye*, 21 Eylül 1921, s. 1.
- Hâkimiyeti Millîye*, 23 Mart 1920, s. 1.
- Hâkimiyeti Millîye*, 25 Mart 1920, s. 1.
- Hâkimiyeti Millîye*, 27 Temmuz 1921, s. 1.
- Hâkimiyeti Millîye*, 31 Mayıs 1921, s. 1.
- Hâkimiyeti Millîye*, 6 Şubat 1920, s. 1.

- HÜLAGÜ Metin (1993) Kurtuluş Savaşı'nın Son Yıllarında Gerçekleştirilmeye Çalışılan İslam Birleşmiş Milletleri, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 86 (Ekim), s. 150-161.
- HÜLAGÜ Metin (1999) Millî Mücadele Döneminde Türkiye-İslam Ülkeleri Münasebetleri, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 45 (Kasım), s. 901-939.
- KASALAK Kadir (2006) Suriye'de Manda Yönetiminin Kurulması ve Türkiye'ye Etkisi?, *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt IV, Sayı 2 (Temmuz), TC Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, Elazığ, s. 69-87.
- KILIÇ Remzi (2000) Irak ve Suriye'nin Tarihi Coğrafyası ve XIX. Yüzyıl Sonu İtibariyle İdarî Konumu, *Türk Kültürü*, Sayı 441 (Ocak), s. 19-33.
- KOLOĞLU Orhan (2004) Osmanlı'dan Cumhuriyet Yıllarına Suriye İlişkileri, *Popüler Tarih*, Sayı 41 (Ocak), s. 58-61.
- MEMİŞ Ekrem ve Nuri Köstüklü (1994) En Eski Dönemlerden Günümüze Ortadoğu-Anadolu İlişkileri, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 89 (Nisan), s. 124-145.
- ÖKE Mîm Kemal (1988) *Türk-Arap Ulaşması İçin Boşu Giden Teşebbüsler*, Ankara, 1988.
- OKUR Mehmet (2002) Mondros Mütarekesi'nin Irak ve Suriye Cephelerinde Uygulanışında İngiltere'nin Yaklaşımı, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 2 (Temmuz), s. 229-246.
- RAFIQ ABDÜLKERİM (1994) Türkiye-Suriye İlişkileri 1918-1926, Çev. Sabahattin Samur, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 88 (Şubat), s. 31-72.
- SAATÇİ Suphi (1996) *Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Vahşi*, İstanbul Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul.
- SARAY Mehmet (2006) *Türkiye ve Yakın Komşuları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- SAY Seyfi (1997) Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Ortadoğu'da Petrol Mücadelesi, *İlim ve Sanat*, Sayı 46-47, s. 89-93.
- SONYEL Salâhi R. (1995) *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Suriye (1997), *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 11, MEB, Eskişehir, s. 64.
- UÇAR Nail (1989) Şerif Hüseyin ve Oğulları, Hyanat ve Nedamet, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 28, s. 59-61.
- UMAR Ömer Osman (1999) Suriye'de Kurulan Kuvayı Milliye Teşkilatı ve Üyeleri, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 121 (Ağustos), s. 87-96.
- UMAR Ömer Osman (2003) *Türkiye-Suriye İlişkileri, 1918-1940*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ.
- UMAR Ömer Osman (2010) Millî Mücadele Dönemi Atatürk'ün Ortadoğu Politikası, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 20, Sayı 1, s. 443-470.
- YILMAZ Hadiye (2010) *Kurtuluş Savaşımız ve Asya-Afrika'nın Uyanışı*, Kaynak Yayınları, İstanbul.